

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/127>

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК АКСІОЛОГІЧНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПРАВА

THE RULE OF LAW AS AN AXIOLOGICAL COMPONENT OF THE NATIONAL LAW SYSTEM

**Кучук А.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри права та методики викладання правознавства
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка**

Актуальність дослідження обумовлена потребою сприйняття тези про те, що важливим методологічним підґрунтям адекватного сприйняття змісту верховенства права є урахування аксіологічних аспектів його сприйняття, а також розуміння правовладдя як аксіологічної складової системи національного права. Метою дослідження є висвітлення верховенства права як аксіологічної складової національної системи права.

Вказується на таких пропедевтичних положеннях: по-перше, існування різних термінологічних позначень явища, яке досліджується; по-друге, верховенство права може розглядатись не тільки як принцип, а як і доктрина, й ідея. При цьому, навіть, якщо інтерпретувати верховенство права як принцип, то необхідно розуміти багатоаспектність відповідного явища, яке включає в себе цілу низку інших принципів.

Аналізується нормативне закріплення принципу верховенства права у національному законодавстві, яке регулює діяльність органів правопорядку. Вказується, що закріплення в умовах перехідного стану національної системи права (перехід від юридичного позитивізму до природного розуміння права) можна визнати необхідною складовою запровадження принципу верховенства права.

Відзначається, що верховенство права має ціннісну природу, воно відображає цінності відповідного суспільства.

Наголошується, що в державах з недемократичним режимом пропагується і захищається державою від посягань ідеологія колективізму, яка не може ґрунтуватися на людських правах, на принципах рівності і толерантності, а право сприймається суто як веління органів публічної влади. Верховенство права не входить в систему цінностей за такого режиму. Водночас, з популістською метою, недемократичні режими вдаються суто до формального закріплення у тексті законодавства принципу верховенства права, людських прав та ін.

Наголошується, що між демократією, верховенством права та людськими права існує тісний зв'язок (а також з людською гідністю). Саме тому усі вказані явища не визнаються як цінність в недемократичному суспільстві.

Резюмується, що верховенство права є цілісним багатоаспектним явищем, що уособлює в собі цінності демократичного суспільства, виступає гарантією забезпечення людських прав. Верховенство права, зважаючи на його аксіологічну природу, не може бути адекватно пізнане у межах юридичного позитивізму та діяти в умовах недемократичного режиму.

Ключові слова: верховенство права, демократія, демократичний режим, Європейський суд з прав людини, людські права, право, природне право, цінність.

The topicality of the study is stipulated by the exigency to perceive the thesis that an important methodological basis for an adequate perception of the rule of law content is taking into account the axiological aspects of its perception, as well as understanding of the rule of law as an axiological component of the national law system.

The purpose of the study is to cover the rule of law as an axiological component of the national law system.

The following propaedeutic provisions are indicated: first, the existence of different terminological designations of the phenomenon under investigation; secondly, the rule of law can be considered not only as a principle, but also as a doctrine and an idea. Herewith, even if the rule of law is interpreted as a principle, it is necessary to understand the multifaceted nature of the corresponding phenomenon including a number of other principles.

The normative consolidation of the rule of law principle in national legislation regulating the activities of law enforcement agencies, is analyzed. It is indicated that consolidation in the transitional state of the national law system (transition from legal positivism to a natural understanding of law) can be recognized as a necessary component of the rule of law principle introduction.

It is noted that the rule of law has a value nature, it reflects the values of the respective society.

It is emphasized that states with a non-democratic regime promote and protect the ideology of collectivism from encroachments, that cannot be based on human rights, on the principles of equality and tolerance, and law is perceived purely as the public authorities' dictates. The rule of law is not included in the system of values under such a regime. At the same time, with a populist goal, non-democratic regimes resort purely to formal enshrining in the text of legislation the of the rule of law principle and human rights, etc.

It is emphasized that there is a close connection between democracy, the rule of law and human rights (as well as with human dignity). That is why all these phenomena are not recognized as a value in a non-democratic society.

It is summarized that the rule of law is a holistic multifaceted phenomenon embodying the values of a democratic society and serves as a guarantee of human rights implementation. The rule of law, given its axiological nature, cannot be adequately understood within the legal positivism limits and operate under the an undemocratic regime conditions.

Key words: democracy, democratic regime, European Court of Human Rights, human rights, rule of law, law, natural law, value.

Постановка проблеми. У 1996 році у національне законодавство було введено поняття верховенства права, зокрема, через закріплення однойменного принципу у тексті Конституції України (не беремо до уваги конституційний договір, що мав тимчасовий характер). Доречно вказати, що наступним кроком у реалізації цього принципу у вітчизняну систему права стало приєднання України до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що передбачає імплементацію практики Європей-

ського суду з прав людини (окрім цього у преамбулі цієї Конвенції верховенство права називається як спільне надбання європейських держав, як цінність).

Однак, тривалий час конституційний припис про визнання верховенства права залишався формальним (de iure), що пояснюється низкою причин, зокрема, і переважанням юридичного позитивізму. На підтвердження цієї тези слід вказати на прийняття у 2006 році окремого закону, який визначав серед іншого порядок виконання

рішень Європейського суду з прав людини та подальші зміни національного законодавства, починаючи з прийняття Кримінально-процесуального кодексу України.

Додамо, що у вітчизняній правничій науці переважно зміст цього принципу розкривався по різному, більш того, на позначення відповідного явища використовувались терміни, що спотворювали сутність правовладдя (так, для прикладу, згадаємо терміни «верховенство закону» та «верховенство правового закону»), одним з чинників чого також було, як я вже зазначив вище, превалювання юридичного позитивізму, який ґрунтується на інших положеннях, ніж доктрина верховенства права.

Саме тому, як бачимо, важливим методологічним підґрунтям адекватного сприйняття змісту принципу верховенства права є урахування аксіологічних аспектів як його сприйняття, так і розуміння самого правовладдя як аксіологічної складової системи національного права.

Наведене визначає актуальність проблематики висвітлення верховенства права як аксіологічної складової вітчизняного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цілому слід вказати, що тематика верховенства права, особливо в останні десяти років систематично перебуває в центрі уваги вітчизняних правників.

Серед авторів, чий роботи висвітлюють окремі аспекти правовладдя слід вказати таких як К. Горобець, Д. Гудима, О. Кібенко, М. Козюбра, М. Корнієнко, А. Мелешевич, О. Мінченко, Л. Наливайко, О. Орлова, П. Рабінович, М. Савчин та ін.

Окремо слід вказати на те, що фундаментальне дослідження верховенства права, починаючи від його витоків (від ідеї) і до концептуального оформлення та нормативного закріплення, здійснив С. Головатий, виклавши результати роботи у монографії, що включає три томи і дає загальне уявлення та доволі змістовне розуміння сутності правовладдя [1].

Ця робота стала першою в Україні, яка надавала можливість вітчизняним правникам зрозуміти зміст закріпленого у ст. 8 Конституції України принципу верховенства права. До цього вчені висловлювали окремі думки щодо сприйняття правовладдя. Так, згадаємо наукову статтю М. Козюбри [2, с. 24–32].

Висвітлюючи питання останніх публікацій за тематикою верховенства права не можна не згадати і коментар С. Головатого до «Мірила правовладдя», документу Венеційської комісії, прийнятому у 2016 році, у якому детально аналізуються ті положення, що складають зміст верховенства права та дозволяють визначити рівень правовладдя у державі за низкою показників [3]. У цій роботі С. Головатий обґрунтовує і безпосередньо використовує термін «правовладдя» замість терміну «верховенство права» [3, с. 68–73].

Доречно наголосити, що С. Головатий відзначає наступне: «Узагалі застосування словосполучення «верховенство права» українською годі було бачити до першої половини 1993 року. Навіть у двомовному (українсько-англійському) виданні бюлетеня «Правничі вісті/ Legal News» Української правничої фундації (УПФ) – на тоді першого, в середовищі громадянського суспільства, і послідовного обстоювача ідеї the rule of law, цю англійську фразу було подано українською то як «правна держава» або як «верховенство закону», то як «принцип законності» [3, с. 68–69].

Однак, варто наголосити, що верховенство права не є статичним явищем (як демократія та стан забезпечення людських прав). Маю на увазі те, що перманентно верховенство права зазнає різних викликів. Так, показники індексу демократії протягом останніх показує негативну тенденцію до зростання авторитаризму та, відповідно, зниження рівня демократії, що не може не позначатися на людських правах (їх забезпеченню) та верховенству права.

Відтак, наведене дозволяє зробити висновок про необхідність систематичного моніторингу окресленої тематики, що визначає актуальність теми цього дослідження.

Метою дослідження є висвітлення верховенства права як аксіологічної складової національної системи права.

Виклад основного матеріалу. Відзначу, що для об'єктивного сприйняття основних положень цього дослідження, важливим є з'ясування низки пропедевтичних моментів.

По-перше, вкажу на існування різних термінологічних позначень явища, яке досліджується. Так, вище мною було використано як однослівний термін «правовладдя», так і двослівний термін «верховенство права». Ці терміни використовуються мною як ідентичні за змістом. Не вступаючи в дискусію щодо їх співвідношення, відзначу, що ними позначається явище, відоме англійській правовій доктрині як the rule of law.

По-друге, верховенство права може розглядатись не тільки як принцип, а як і доктрина, й ідея. На чому наголошував С. Головатий [4]. При цьому, навіть, якщо інтерпретувати верховенство права як принцип, то необхідно розуміти багатоаспектність відповідного явища, яке включає в себе цілу низку інших принципів.

Виклавши ці пропедевтичні положення, можна перейти безпосередньо до висвітлення основних положень дослідження. Почну з того, що більш детально наведу окремі приписи національного законодавства, які закріплюють верховенство права. При цьому не буду вкотре звертатись до приписів Конституції України, які були наведені вище.

Так, окремо слід наголосити на закріпленні верховенства права як принципу кримінального провадження. Відповідно до ч. 1 ст. 8 Кримінально-процесуального кодексу України «Кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [5].

Додам, що доволі важливою є прив'язка змісту правовладдя з практикою Європейського суду з прав людини (на що вказує положення, відображене у ч. 2 ст. 8 Кримінально-процесуального кодексу України).

Зважаючи на вказане, доволі очевидним є той факт, що в Єдиному державному реєстрі судових рішень з року в рік збільшується кількість рішень національних судів, у яких при обґрунтуванні прийнятого рішення судді посиляються на принцип верховенства права (хоча й у багатьох випадках відбувається просто згадка відповідної правової засади без аналізу окремих її складових, що мають відношення до справи, що розглядається).

У 2014 році як принцип діяльності прокуратури було визначено верховенство права [6], хоча і без розкриття змісту цієї засади.

У 2015 році було прийнято закон «Про Національну поліцію», у ст. 6 якого було закріплено верховенство права як принцип діяльності Національної поліції [7]. Доречно вказати, що норма, викладена у цій статті, повною мірою відповідає нормі, що викладена у кримінально-процесуальному законодавстві (хоча, звісно, з виокремленням суб'єкта підпорядкування цьому принципу – поліції).

Окремо слід згадати і про те, що при внесенні змін до Конституції України у 2016 році було змінено редакцію ст. 129, зокрема у контексті того, чим керується суддя при здійсненні правосуддя: замість закону передбачено верховенство права [8].

Це далеко не повний перелік тих нормативно-правових актів, у яких йдеться про верховенство права як принцип діяльності відповідних органів публічної влади. Однак, й цих правових актів достатньо для того, щоб зробити відповідні висновки.

Так, на початку статті я відзначав про закріплення верховенства права у тексті Основного закону. Йдеться про ч. 1 ст. 8, відповідно до якої «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» [9].

За логікою, такого закріплення в цілому достатньо, зважаючи на те, що цей припис міститься у розділі I Конституції України, що має назву «Загальні засади» (при цьому маю на увазі не закріплення окремих складових правовладдя – ст. 3, 19 та ін., а безпосередня вказівка на досліджувану правову засаду). За своєю сутністю верховенство права у першу чергу стосується саме органів публічної влади, виступаючи засобом обмеження свавілля влади, порушення людських прав і основоположних свобод тощо. Тому визнання дії правовладдя з необхідністю обумовлює його реалізацію в діяльності органів публічної влади. Відтак, закріплення верховенства права як принципу діяльності окремого органу державної влади можна вважати надмірним. Так, якщо відповідний нормативно-правовий акт не передбачає верховенства права як принципу діяльності відповідного органу, то це не означає, що цей орган не повинен реалізувати вимоги верховенства права у своїй діяльності, оскільки на це (необхідність виконання вимог принципу верховенства права) вказує сама Конституція.

Хоча, таке закріплення в умовах перехідного стану національної системи права (перехід від превалювання юридичного позитивізму до заснування системи права на природному розумінні права) можна визнати необхідною складовою запровадження принципу верховенства права.

Ще одним аспектом, на якому слід зосередити увагу – це статистичні дані щодо стану забезпечення людських прав в Україні, різноманітних рейтингів (свободи, демократії тощо). Доволі показовими у цьому аспекті є дані щодо звернень до Європейського суду з прав людини з заявами про порушення положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Україною. Уже тривалий час Україна перебуває в переліку першої трійки держав за кількістю поданих проти неї заяв до страсбургського суду (це без урахування перерахунку кількості звернень на 100 тисяч населення; бо за даними такого перерахунку (а не просто загальної кількості поданих заяв) Україна займає перше місце).

Так, очевидно, що значна кількість заяв визнається неприйнятними, однак, це не відмінняє того факту, що особи, які перебувають під українською юрисдикцією, відзначають незадовільний стан забезпечення людських прав (відзначу, що серед найбільш порушуваних Україною норм Конвенції є ті, що закріплені у ст. 6, 3 і 5, а це право на справедливий суд, заборона катування та свобода і особиста недоторканність).

Такі дані вказують на наявність значних системних проблем діяльності з імплементації у національне право вимог Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і зокрема у контексті збереження усталених підходів до діяльності органів публічної влади (згадаємо ст. 33, 5 і 6 Конвенції).

На нашу думку, фактором такого стану (що і стало чинником внесення законодавцем у законодавчі акти, які визначають організацію та діяльність органів правопорядку, судів, змін, пов'язаних з закріпленням верховенства права як принципу їх діяльності) є соціокультурна природа права, його аксіологічна складова. Так, багато у чому і нині в національному праві застосовуються положення юридичного позитивізму.

Звідси цілком очевидним є і висновок про труднощі імплементації в національне право верховенства права. Верховенство права має ціннісну природу, воно відображає цінності відповідного суспільства.

Так, у межах держави з недемократичним державно-правовим режимом пропагується і захищається державою від посягань ідеологія колективізму, яка не може ґрунтуватися на людських правах, на принципах рівності і толерантності (попри те, що декларується рівність, фактично її не існує: той хто не підтримує ідеологію, не є членом відповідної партії тощо не розглядається як носій прав, не вважається таким, якого держава наділила відповідними правами; людські права інтерпретуються як привілей), а право сприймається суто як веління органів публічної влади (відтак, для них не може бути обмежень: будь-яка воля панівного класу, що набула об'єктивації в нормативно-правовому акті, є правом).

Очевидним є те, що за таких умов існування верховенства права неможливе. Точніше, стверджувати, що за таких умов діє правовладдя, навряд чи буде правильним. Верховенство права не входить в систему цінностей за такого режиму.

Хоча, не можу не вказати, що формально, з популістською метою недемократичні режими вдаються до формального закріплення у тексті законодавства принципу верховенства права, людських прав та ін. Однак, при цьому стверджується, що для реалізації таких приписів необхідно прийняти відповідний підзаконний акт, що буде закріплювати механізм реалізації відповідного концепту. І, цілком очевидно, що такі акти не приймаються. А навіть коли й приймаються, то стверджується про відсутність фінансування на відповідні потреби.

Зовсім іншою є ситуація в умовах функціонування демократичного державно-правового режиму. За своєю сутністю демократія ґрунтується на первинності влади народу щодо влади публічної, а тому за кожною особою визнається наявність низки прав, які держава зобов'язана забезпечити (а це вказує на наявність тих явищ, що обмежують публічну владу), не зважаючи на їх закріплення чи не закріплення у тексті законодавства. За таких умов має бути забезпечена реалізація рівності осіб, державна влада має діяти відкрито та ін.

Як бачимо, ті положення, які характеризують демократичний державно-правовий режим відображають частину такого явища як верховенство права, характеризують його сутність. Це обумовлює визнання верховенства права як цінності саме в демократичному суспільстві. При цьому і саме верховенство права відображає цінності демократичного суспільства. Саме тому між демократією, верховенством права та людськими правами існує тісний зв'язок (до цього ще слід додати людську гідність). І саме тому вказані явища не визнаються як цінність в недемократичному суспільстві. «Ціннісно-нормативне призначення верховенства права полягає в узгодженні правової структури, подоланні розриву між формальною раціональністю системи правових нормативів та ціннісною раціональністю ключових правових ідей – справедливості, впорядкованості, передбачуваності, захищеності тощо» [10, с. 212] – цілком слушно вказує К. Горобець

Висновки. Таким чином, верховенство права є цілісним багатоаспектним явищем, що уособлює в собі цінності демократичного суспільства, виступає гарантією забезпечення людських прав. Верховенство права, зважаючи на його аксіологічну природу, не може бути адекватно пізнане у межах юридичного позитивізму та діяти в умовах недемократичного режиму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головатий С.П. Верховенство права. У 3-х книгах. Київ: «Фенікс», 2006. 1730 с.
2. Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 4. С. 24–32.
3. Головатий С. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist. Київ: ВАІТЕ, 2017. 163 с.
4. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 34 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88.
6. Про прокуратуру. Закон України від 14 жовтня 2014 року. *Відомості Верховної Ради*. 2015, № 2–3. Ст. 12.
7. Про Національну поліцію. Закон України від 2 липня 2015 року. *Відомості Верховної Ради*. 2015, № 40–41. Ст. 379.
8. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). Закон України від 2 червня 2016 року. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 28. Ст. 532.
9. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Горобець К. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 207–213.